Тамара Љ. Рахимић

ГРОТЕСКА, УМЕТНОСТ И СМРТ У РОМАНУ *ПРОЉЕЋА ИВАНА ГАЛЕБА*[1]

ЕЛЕМЕНТИ ГРОТЕСКЕ

Елементи гротеске јављају се суптилно и спорадично у служби исказивања донекле ироничног или саркастичног става приповедне инстанце према објекту свог приповедања. Сцена која приказује Ивановог деду кад се спрема за спавање, кроз фокализацију малог Ивана који то посматра у тајности док се претвара да спава, припрема је за гротескни ефекат. Деда је описан као „снажна, здрава природа, енергичан и послован човјек”[2] и био је супротност нежном, болећивом, превише осетљивом Ивану. Прво се деда скидао „дуго, натенане, комад по комад, одбацивао од себе све редом, исцрпно, несебично. Човјек се напросто демонтирао, декомпонирао”[3]. Тек тада Иван је приметио да деда има танке глежњеве, што придодаје комичан елемент

1 Рад „Гротеска, уметност и смрт у роману *Прољећа Ивана Галеба*” је допуњени и преобликовани део мастерског рада „Приповедна функција смрти у романима 'Петријин венац' Драгослава Михаиловића и 'Прољећа Ивана Галеба' Владана Деснице” одбрањеног на Филозофском факултету у Новом Саду 2025. године под менторством проф. др Жељка Милановића.

2 Десница, Владан. *Прољећа Ивана Галеба*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005, 12.

3 Исто, стр. 21.

опису строгог деде, поготово из дечје перспективе кад су ауторитети неприкосновени. Али права гротеска лежи у томе да је деда током молитве пред спавање „Успут, повремено извлачио из папуче десну ногу и чешкао се ноктом палца по лијевом листу”[4]. Спајањем узвишеног мотива, као што је молитва, са баналношћу чешкања листа ножним палцем ствара гротеску, јер она јесте „montaža disparatnih elemenata”[5], високог/узвишеног и ниског/овоземаљског. С обзиром на то да деда није био сентименталан, овај мали моменат привидне интимности с њим, уместо блискости, посредством гротеске ствара дистанцу.

Управо то је наглашено у сцени дедине изложености и рањивости, инфантилности неочекиване за његов лик. Желећи да замени стари рам на слици своје мајке, Иванов деда нађе међу илустрацијама, овални рам са сликом три полунаге девојке које су певале и свирале на челу. Тим рамом замени рам на слици своје мајке, и задовољан јер је прекрио све рупе од мољаца, „позва све на окуп. У гласу му је било нешто свјеже, младеначко; један непреврео одјек дјетињскога”[6]. Његовој готово дечјој изложености доприноси опис његових руку: „посувраћени рукави кошуље откривали су му бијеле, од сунца скриване унутрашње стране подлактице, мекопутне у својој гаванској бјелоћи”[7]. На раму илустрације остала су златна слова *Concert champêtre* (сеоски, пасторални концерт), и та ситница, тај детаљ, кроз фокализацију Ивана као дечака, уништили су његовог деду. Из дефиниције „Uzvišeno se nije pretvorilo u (polarno suprotno) smiješno, nego se rastvorilo i ukrutilo u grotesku”[8] можемо закључити да се дедин, за њега узвишен чин мењања рама на слици мајке, није претворио у смешно, већ се та укрућеност у гротесци огледа у речима: „Додуше, види се оно *Concert champêtre*, али све у свему, ипак је боље него пре”[9] реченим након мучне паузе. Али гротескни моменат не траје дуго, претвара се у трагику, и представља

4 Исто, стр. 21.

5 Tamarin, G. R. *Teorija groteske*. Sarajevo: Svjetlost, 1962, 33.

6 Десница, Владан. *Прољећа Ивана Галеба*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005, 129.

7 Исто, стр. 129.

8 Tamarin, G. R. *Teorija groteske*. Sarajevo: Svjetlost, 1962, 37.

9 Десница, Владан. *Прољећа Ивана Галеба*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005, 130.

једини тренутак кад је Иван према деди осетио топлину, једини пут кад га је зажалио. И то не због деде, него због тог момента који је само Иван запазио и осетио, због те мале среће који људе чини најбеднијим у таквим моментима[10].

ГРОТЕСКА И УМЕТНОСТ

Елементи гротеске посебно су наглашени у свом садејству са мотивима уметности у роману. Првобитно се јављају у вези са комшијом Егидиом, музичарем трамболинистом, чланом путујуће музичке трупе који остаје у Ивановом родном месту због љубави са мештанком. Отворио је обућарску радњу, и годинама је учествовао у операма када је његова трупа навраћала у то место, све док му нису „поиспадали зуби и почела га издавати сапа"[11]. Већ ту имамо мотив гротескних, безубих уста, који ће се још неколико пута јавити у делу. Гротескни Егидио, због своје слабости на мелодраму, дао је деци „крупна, херојичка имена: Norma, Kalpurnija, Ermengarda, Alda, Giordano Bruno, Asdrubale, Tancredi. Убога дјеца, слинава, рахитична, големих ошишаних глава, гацала су по малом каменитом двориштy, а танке су им се ножице повијале под теретом звучних имена"[12]. Узвишеност коју нуди уметност у спајању са обичним, свакодневним животом, уколико не одбаци своју наметнуту узвишеност, прелази у гротеску. Његова патетична тежња за озбиљним и величанственим, чини га смешним, па тако и гротескним, незграпним, неприлагођеним.

У контексту уметности, гротескни су и Иванов први учитељ виолине, Иванов пријатељ глумац, и бескућник кроз чији лик је испричаведана идеја за фантастични роман *Проналазак Athanatika*. Код учитеља, гротеску уочавамо у опису припреме: „Прије него би почео свирати, дуго је намјештао виолину на кључној кости, истезао врат, трзао раменом, штрецао оком, шмрцао носом, узбацивао главом. Затим би се два до три пута сав промешкољио, као да хоће да кроз овратник истера мачка који му се увукао под кошуљу[13]. Ови ритуали намештања виолине, одустајања па поновног

10 Исто, стр. 131.

11 Исто, стр. 57.

12 Исто, стр. 57.

13 Исто, стр. 110.

покушавања трајали су неколико пута, а што је пригода за свирање била свечанија, то су намештања трајала дуже, а „постојала је дата могућност да до свирања уопће неће моћи да дође”[14]. У споју његовог талента за свирање, необичног изгледа („ситан, жгољав, човуљак, с непокорном чупавом косом, сав у нервозним истрганим кретњама”[15]) и овом незгодом са намештањем, уочавамо гротескни исход. Окарактерисан и као „жртва умјетности”[16], учитељ има улогу особе која је Ивана увела у свет уметности, али и у свет гротеске, који уметност, као известан ризик, носи са собом.

Кроз лик глумца, писац даје своје схватање уметности, али ми ћемо се задржати само на елементима гротеске. Наиме, прво се открива тајна успешности глумаца, а то је спој неспојивих особина: „Један примарни пеливан и један сензибилан умјетник зашивени у истој врећи – ето то је идеална формула!”[17]. У следећем исказу, глумац даје своје схватање уметности и живота, а у томе можемо ишчитати и ауторефернцијалне принципе: „Сви се ми умјетношћу лијечимо од живота, свак на свој начин. Али бојим се да, у умјетности, ако човјек није и одвише плитак, на концу сваки пут неизбјежно води ван граница ње”[18] а изван те границе у коју уметност одведе, јесте гротеска. Како даље глумац објашњава, након што су људи свргнули бога са апсолутистичког идеала на коме је стајао вековима, његово место су пробали да попуне уметношћу, чијој мистици су помогле теорије о ирационалном и интуицији. На тај начин, човек је покушао наново да осмисли живот, али: „Умјетност је нешто далеко мање, далеко ниже од тога! И треба да човјек у човјеку буде прилично невелик, свакако мањи од умјетника, па да би се тиме могао да задовољи и да би своју тежњу према бескрајноме могао да утопи у том језерцету апсолутнога!... У мени се помало таложи увјерење да умјетност није ни издалека онако дубока, онако озбиљна ствар као што се то, у пубертетским врућицама или у немуштом пориву боготражења, понекад вјерује”[19].

14 Исто, стр. 111.

15 Исто, стр. 190.

16 Исто, стр. 110.

17 Исто, стр. 218.

18 Исто, стр. 220.

19 Исто, стр. 221.

У овом пасусу имамо схватање како и зашто се глумац, тј. уметник претвара у своју гротескну фигуру на крају живота. Уколико се уметност схвати озбиљно и узвишено, како то бива у пубертетском заносу, на крају прерасте у гротеску. Ништа не може заменити нијансираност у осећањима, мислима, пуноћу живота као таквог. Свој врхунац пада и достизања гротескне фигуре, глумац доживљава годинама касније, на концу своје каријере, када га Иван (који и сам пропада у истом смеру), среће у неком провинцијском кабареу. Већ сама атмосфера је гротескна, уводи се и лик клавијатуристкиње, која дели исту судбину, и која поред клавира држи „растворен папир с нарезаном саламом или чварцима и с топлим ноћним крухом”[20]. У једном таквом локалу, који је раније био отмен, а сад срозан у свом модром плишу који се већ истрошио, Иван и глумац су радили једно време. Обојица некадашњи уметници на гласу, исто као и тај локал, на путу ка пропасти у уметности и свом личном животу. Глумац се био „раздебљао, понешто згурио, дошао мањи. Лице му је постало шире, проријеђена длака свјетлија, жућкаста. […] Имитирао је човјек сам себе, понешто при том прегонећи. Жртва за умјетност, као и свака друга”[21]. Али Десница се овде не зауставља, права слика гротеске је у скечу *Сељак код зубара* који глумац изводи. Након неколико духовитих опаски, најуспелија је гротескна сцена: „Кесио се и кребељио показујући истршале зубе, правио свакојаке гримасе, напухивао образе да су постајали блистави, глатки, танки попут дјечијих балона који ће сад да прсну. Сажимао је боре као да су од гуме, искривљавао је лице тако да би му скупљена уста отишла сасвим у страну, готово до самог уха”; а вађење зуба био је врхунац тог крешенда: „Зубар је вукао клијештима сељачку кљову, одизао дежмекастог човјека са стоца и теглио га по читавој позорници; одупирао му се ногом о трбух, поваљивао га на под, сједао му на главу. Он је цичао као кезме, запомагао као сељак, бугарио као удовица”[22]. Из овога видимо мотив крезубих уста, гримасе на лицу које подсећају на гротескну маску, а овде имају још једну функцију, готово егзистенцијалну за самог уметника глумца. Том маском и претераном глумом која води у гро-

20 Исто, стр. 224.

21 Исто, стр. 225.

22 Исто, стр. 226.

теску, он се мири са својом истоветном судбином, прихватајући своју пропаст и наглашавајући најбаналније, па можда тиме и најболније делове.

Додали бисмо још једну сцену која на другачији начин говори о сличној, па можда чак и истој теми. Лик чудака, за кога Иван каже крезуби вјетрогоња, некакво параноидно причало[23], представља гротескну материјализацију пишчевог, или уопштено, уметничког (назовимо то) талента, или инспирације, или оног мистичног у човеку што га нагони на константу мисао и њену уметничку обраду. Он каже да из писца „нешто лаје, брекће, махнита, булазни, дрмуса њиме као дрвеним лутком"[24]. То нешто што лаје из писца, могу бити његове голе идеје, нека врста нагона за стварањем чији је први облик необрађен, дивљи, неукроћен. А у овом контексту и гротескан, а тек уметничком обрадом додаје му се „непомућено миран и грађански пристојан привид"[25]. Из овога можемо закључити да је исконска уметност у човеку гротескна. Она обрадом и радом, оног дела заната (по речима глумца) постаје привидно мирна и пристојна, али како човек уметник стари, временом га та уметност конзумира, и њена гротескна природа преображава уметника и чини да својом жртвом. Зато је сваки уметник у роману заправо делом (или целом својом фигуром) (п)остао гротескан.

ГРОТЕСКА И СМРТ

Видели смо да дело обилује елементима гротеске, а у овом поглављу истражићемо посебно мотиве смрти, на чије остварење је утицао мотив гротеске. Гротеском је обележена смрт деде, јер га Иван посматра „без трунка гануће"[26], што је дистанца потребна за гротеску. Детаљ који тој сцени даје гротескни ефекат јесу бркови на мртвацу који „увијек изгледају некако лажни, као налијепљени, кудјељни"[27], што представља мотив маске. Прво смо видели како се гротеска уплиће у сцену молитве тиме што чешање ноге ножним

23 Исто, стр. 235.

24 Исто, стр. 245.

25 Исто, стр. 245.

26 Исто, стр. 131.

27 Исто, стр. 131.

палцем друге ноге банализује ту молитву, чини је лажном, јер човек у заносу не би требало да осећа свраб, што значи да се деда молио из навике, и то је на неки начин исмејано. Затим, инфантилно стање у ком се деда нашао након поправљања рама на слици Иванове прабабе, односно детаљ који је сломио та дечја осећања носи елементе гротеске, а затим и трагике. И на крају, његова смрт делује банално због бркова на које Иван обраћа пажњу, без емоција. Тек кад се сетио те сцене са рамом за слику, „двије-три сузице скотрљале су се саме од себе"[28].

У овај одељак смо сместили и смрт Алде, иако њена смрт није гротескна, оно што ју је довело до смрти јесу лажна Иванова осећања према њој, а чије последице није могао зауставити. А управо та лажна осећања дата су у гротескним сценама: „У цјелову сам бројио до одређеног броја. У загрљају, сасвим сам присебно мотрио преко њеног рамена зелену бубицу на гранчици олеандра; тад бих помислио како ме она у том часу замишља очију заковрнутих од блаженства и спопао би ме неодољив порив да се иза њених леђа кревељим. (Је ли то лудост у мени?)"[29]. Та лудост у њему која га тера на гротеску, стоји заправо као одговор на глуму узвишених осећања, чија патетичност би била оправдана својом искреношћу. Код њега те искрености нема, и зато клизи у гротеску, баналност бројања и присебног посматрања. Алда је овде посредна жртва, јер њено незнање и веровање у искреност Иванових осећања, одводе је у прерану смрт. Њено поверење је олако изиграно, и њена смрт делује чак и банално и непотребно, јер разлози нису оправдани, због фокализације кроз Иванов лик. Да је она била приповедач, читаоци би могли да се поистовете са њом, и њена судбина би била трагична, овако, дистанца коју Иван има у односу са њом јесте дистанца коју доноси гротеска и због које је немогуће уживети се у лик.

Прођења Ивана Галеба јесу модернистички роман српске књижевности, а Иван прави велики отклон према традицији, као и прошлости генерално. За њега је човек центар универзума, односно суштину и смисао не смешта изван граница човека, већ у њему самом. Због тога је функција гротеске у овом роману откривање те лажне

28 Исто, стр. 131.

29 Исто, стр. 136.

суштине која се намеће изван човека, изван живота као таквог. Један људски покушај да се уметност стави на пиједестал (са ког су људи скинули бога), писац даје у гротескној визури, јер голи живот је тај који је најбитнији, а не његова обрада. Али тај живот није било какав, већ онај у сталној свести о смрти и сопственој смртности. Гротеска није усмерена на саму смрт већ на одређене људе, и то управо уметнике који покушавају уметношћу да замене сам живот. Оштрица гротеске је усмерена на лажност у уметности, на мистификацију. Истина је на високој цени, а једина истина за Ивана јесте смрт.